

деби
метуарлар

Л 2007

30 к

СЕРИК ҚИРАБАЕВ

ӨМІР

ТАҒЫЛЫМДАРЫ

Kupstals

К 53
ББК 84 Каз 7-4

Серік Қирабаев

ӨМІР ТАҒЫЛЫМДАРЫ

Естеліктер

Алматы "Білім" 2006

ББК 84 Каз 7-4
Қ 53

Қирабаев С.
Қ 53 Өмір тағылымдары. *Естеліктер*. — Алматы: “Білім”,
2006. — 480 бет + 8 бет суреттер.

ISBN 9965-09-417-9

Белгілі әдебиетші, ғалым және сыншы, академик Серік Қирабаевтың бұл кітабы көп жасап, көп адамдармен араласқан, тәлім алған адамның естеліктері түрінде жазылған. Автор ХХ ғасырдағы қазақтың ұлы азаматтары М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин, І.Омаров, А.Жұбанов, Қ.Жұмалиев, М.Ғабдуллин, Ә.Сембаев, Ә.Шәріпов т.б. жазушылар, ғалымдар, қоғам қайраткерлерінің өмірі мен еңбегі туралы қызықты әңгімелер айтады. Өзі өткен өмір жолы туралы естелік те тартымды жазылған. Кітап әдебиет сүйгіш қауымға арналған.

Қ $\frac{4702250201}{412 (05)-06}$

ББК 84 Каз. 7-4

ISBN 9965-09-417-9

© Серік Қирабаев., 2006
© “Білім” баспасы, 2006

АВТОРДАН

Мен жас кезімде естелік жазуды адамның басқа жазатын ештемесі болмаған кездегі шаруасы деп ойлайтын едім. Жоқ, оған өмірдің өзі итермелейді екен. Адам ұлғаяды, көпті көреді, бірге өскен замандастарың азаяды, сол кезде солар жайлы, заманың, замандастарың жайлы ұрпаққа айтудың қажеттігі туады екен. Мен де естелік жазуға осындай қажеттіліктен бардым.

Ең алғаш Мұқан Иманжанов туралы естелік жаздым. Өзі де жас кеткен қадірлі азаматтың адамгершілігі, жазушылық өнері, маған жасаған жақсылығы жайлы айтуды ол туралы кітап шығарушылар сұрады. Жаздым. Айтатыным да, ағаның еске алар істері де бар еді. Одан кейін Ғабиден Мұстафин қайтыс болып, Ахат Жақсыбаев: “Естелік жинақ құрастырып жатырмын, сол кісі туралы жазыңызшы” деп сұрады. Бұл кісі де көп араласқан, сыйлас ағам еді. Оны да жаздым.

Осылардан соң “Менің әкелерім” деген естелік (1995) жаздым. Ол да қажеттіліктен туды. Кейінгі бір туыс бауырларымның өз әкелерінің дәстүріне қиғаш бір мінездерін көріп, ренжіп, оларға сол әкелер кімдер еді, қалай өмір сүрді, не ғибрат қалдырды — сол туралы айтып беруге бекіндім.

Осылай өмір сырғып өте берді. Ағалар кете бастады. Олар жайлы естелік кітаптар туды. Мен біртіндеп солардың біразына қатыстым.

Жас ұлғайып қалды. Ойласам, бірталай өмір сүріппін. Көп адамдармен араласып, ағалардың соңына еріп, тәлім-тағылым алыппын. Және ылғи Алыптар мен Арыстар екен. Олардың үлгі болар істері мен мінез-құлқы, адамгершілігі жайлы, заманы, соған лайық еңбегі жайлы қалай айтпассын. Біртіндеп азая бастаған өз замандастарымның да еске алар істері аз емес-ті. Бұл кітап осылай, әр тұста жазылған естелік әңгімелер түрінде туды.

Ең соңында өзім өткен өмір жолына көз салдым. Ол да ауыр, бірақ тағлымы мол сияқты көрінді. Кейінгі жастарға біздің ұрпақ өткен жолдың қиындығы мен содан алып шыққан өмір сүйгіштік рух жайында айтуға болады екен. Сол себептен естеліктің бұрын жазылған бөлігінің алдына өзім мен заманым, уақыт жайында ойда жаңғырыққан әңгімелерді қостым. Оларға “Өмір тағылымдары” деген ат бердім. Өмірде көргенің, ағалардың, құрбылардың еске алар мінез-құлқы, ісі — бәрі де тағылым ғой.

Әр кезде, әр жағдайда жазылғандықтан естеліктердің құрылымы да, стилі де біркелкі емес. Олардың ішінде таза естеліктер күйінде де, портрет түрінде де жазылғандары бар. Кейде естеліктер мен шығармашылық туралы ойлар араласып кетеді.

Көп жыл бірге жүрген жолдастармен қоштасу кезінде айтылған сөздер де сол күйінде берілді. Осының бәрі заман мен замандастар туралы әңгіменің ауқымына сияды ғой деп ойладымы.

Талап-тілек, сын-ескертпе айтқан жолдастарға алдын-ала рахмет айтамын.

МЕНИҢ ӘКЕЛЕРІМ

(Қазақтың туыстық дәстүрі жайлы бір үзік сыр)

Қазақ — қашаннан-ақ алысты жақын тұтып, бауыр еткен ерекше дәстүрі бар халық. “Қарға тамырлы қазақ”, “Сұрай-сұрай қарын бөле шығады”, “Құда — мың жылдық” деген орамды сөз жүйелері де тегін шықпаған. Оның бәрі араласып, бірімен-бірі байланысып жатқан қазақтың туыстыққа ерекше мән бергенін байқатады. Туыстықты аялау адамды адамға жақын тұтудың жолына айналған. Қазіргі жастар осындай адамдық жылы сезімнен тұратын дәстүрдің сыры мен қырын біле бермейді, сондықтан қазір алысты жақын тұтудың орнына, жақыныңды жат көру етек алып барады. Осыған байланысты кейінгілерге сабақ болар деген ниетпен қазақтың туыстық дәстүрі жайлы өзім көрген, білген бір үзік сырды әңгіме етуге бекіндім.

Менің үлкен әкелерім Қирабай, Жақсыбай деген ағайынды екі жігіт болыпты. Әкесі Аққошқар үлкен ұлы Қирабайды қолына ұстап, барлы-жоқ шағын шаруасына ие етіпті де, кіші ұлы Жақсыбайға бөлек отау тігіп, бірақ енші бермей, “ағанның шаруасын істеп күн көр” депті. Содан ағайынды екі адамның үлкені мал иесі болып, кішісі соның қызметін істеген. Әйелдері де тату болған. Балажан (Қирабайдың әйелі) — Балжан (Жақсыбайдың әйелі) деген аттары да ұқсас екен. Балжан апамызды жұрт “Күн” дейтін еді, сөйтсек бала көтермеген Балажан оның балаларын бауырына салып, Балжанды “Ол — біздің үйдің күні, аналарың — мен”, деп үйретіпті. Содан марқұм өмір бойы ешкім атын атамай, “Күн” атанып кетті. Бірақ оған еш қорланбайтын. Үлкен қызы Бөкен, одан кейін туған ұлы Смайыл Қирабай баласы болып, Балажанның бауырында өскен. Одан кейінгі ұлы Жәкен ата-анасының өзінде қалыпты да, кіші ұлы Жаманды (шын аты — Зейнелғабиден) тағы да Қирабай асырап алған.

Қирабай атамыз мен туған жылы (1927) қайтыс болыпты, кешікпей әйелі де дүние салған. Біздің көрген ата-анамыз Жақсыбай мен Балжан еді. Атам (“көке” деуші ек) 1937 жылы 77 жасында, әжем (“апа” дейтін ек) 1961 жылы 93 жасында қайтты. Өртүрлі әке атына жазылған балалар осылардың маңында өсті. Немерелерінің үлкендері — Хамит екеуміз мектепке дейін көкем мен апамның қолында болдық.

Ағайынды ұш адам — Смайыл, Жәкен, Жаман үшеуі де бөлініп, әкесінен енші алмаған. Жақсыбайдың қолында қалған Қирабайдың малы Жақсыбайдан Жәкенге көшкен. Кеңес заманында Смайыл мен Жаман атқа мінген де, Жәкен ауылда

солардың ортақ шаруасына ие болған. Әкем (Смайыл) марқұмның “Мал иесі — Жөкен ғой” деп отырғанын талай естіп едім. Енші алысуды олар туыстықтан бөліну сияқты көретін.

Бірінің баласын бірі асырап алу дәстүрі менің әкелерім тұсында берік еді. Смайылдың үлкен ұлы Алпысбай Жақсыбай атамның алпыс жасында туыпты. Мен Жөкеннің үлкені екенмін — анам бір жасымда қайтыс болыпты да, мені де Смайылдың бәйбішесі Бибіқамзе (“Төлеупас” дейтін ек — жас кезінде тілі келмеген Алпысбай “Төлеудің қызы” деген сөзді бұрмалап, осылай атаған) бауырына салған. Менен кейін туған Смайылдың ұлы Хамитты, қызы Бибіғайшаны Жаман иемденген. Одан кейін Жаман Жөкеннің Мереке деген ұлын асырап алған. Бұлардан басқа Смайылдың өзіне тән Мәжит, Сәбит, Майра, Жөкеннің кейінгі әйелінен туған Бәде, Тоқабай, Жәмила, Орынтай деген балалары бар. Жаманның жалғыз қызы Күләйша әкесі 1937 жылы ұсталып кеткенде туып, шешесі Бәден жас босана салып, баласын тастап күйеуін іздеп кеткенде қайтыс болған. Жас босанған әйел содан аурулы болып, кейін бала көтермеген. Бүгінде Бәден тірі, Хамиттен туған немересі Нұрланның қолында.

Ағайынды үш адамның атына бөліп жазылғаны болмаса, балалардың да “менікі”, “сенікі” жоқ еді. Бәрі де үш үйге ортақ өсті. Біздің жас күнімізде жазғы демалысты үш үйде кезек өткізетінбіз. Мектепке қай үй жақын болса, балалар сол үйде жатып оқи беретін.

Біздің ауылымызда мектеп мен оқуға барғаннан бір жыл кейін ашылды. Бірінші класты Қарағаш деген жерде Жаманның қолында бітіріп, содан көбінесе аудан орталығындағы мектепте оқыдым. Онда көбінесе кісі үйінде жаттым. Сірә, менің ешкімге сүйенбей өз жолыммен өмір сүруім сол кезден басталған болар. Ал, қалған балалар, негізінен, ауылда оқыды. Ауыл дегенмен, әкелеріміз бір ауылда бірге тұрып көрген емес, өз ауылымызда олардың кіндігі сияқты Жөкен отыратын да, қалған екеуі қызмет бабымен басқа ауылдарда тұратын.

Ағайынды адамдардың біріне-бірінің көңілі, туыстық сыйласуы, құрметтеуі ерекше еді, жылтырағы жоқ, терең, іштей құрмет сезілетін. Бірінің қалауы жоқ іске екіншісі баспайтын. Көбінесе, Смайылдың қас-қабағына қарайтын, ал ол “Жөкен қалай қараиды екен?” деп отыратын. Ересектеу бала болып мен олардың мұндай сырына қанық өстім. Бибіқамзе шешеміз қайтыс болып, орнына Айтыман деген жас шешеміз келді. Алғашқы кезде о кісі мен қалған туыстардың арасында түсініспестік болып жүрді. Есейіп қалған Алпысбай да жаңа шешесін мойындай қоймады. Сонда Смайылдың көңіліне келеді деп, екі інісі бір адамның аузын аштырған емес. “Бәрінен де әкеңнің ренжімегені керек” деген еді Жөкен бірде. Кейін бәрі де қалпына келді. Айтыман да айтулы ана болды. Ешкімді өгейсіткен жоқ, барлық халыққа қамқор бола білді. Тоқсан жыл жасап, өткен жылы ғана қайтты.

Үшеуінің өзара құрметі балаға деген көзқарастан да танылатын. Бірінің көңіліне келмесін деп, асырауға берген баласына екіншісі жақындамайтын, іш тартпайтын. Смайылға бергеннен кейін Жәкен маған таянып, іш тартып, сөйлесіп көрген жан емес. Смайыл өлгеннен кейін де осы әдетінен жаңылған жоқ. Қайтыс болар алдында көңілін сұрай барғанымда: “Әкеңнің көңіліне келер деп бетіңнен сүйіп көрмеп едім, қолыңнан сүйейін” — деп, сәлем беріп ұстаған қолымның сыртынан сүйіп еді. Дініне қандай берік, ағасының әруағын сыйлауға қандай мықты адам деп ойлағам сонда. Жаманға берген балаларына да осылай қарады. Осы күні Жәкеннің кейбір балалары туыстарына кеткен балаларға жоқтаушы болып, олардың ұрпақтарын Жәкен атына (әкесі Жаман атында болса да) жаздырып жүр деп естимін. Олар бауырларын сыйлап өткен Жәкен соған риза болар деп ойлай ма екен! Қайта бауырының атауы кемігеніне назаланып-ақ жатқан болар! Ал, Жаман өзі өлгеннен кейін шын әкесін тапқан ұрпағына қаншалықты риза дейсіз? Аруақты назаландыру деген осы емес пе? Бөліну деген осындайдан басталады да. Көкірегінде саралық жоқ, ата-ана дәстүрін сезінбейтін жандар нанға тәйса, кеудесі пісіп шыға келетіні де тәрбиесіздіктен болар. “Тамағым менікі, арағым менікі” деп, келген туыстарын дастарханнан қуған жастар оліні де, тіріні де сыйлайды деу қиын.

Бала асырап алу дәстүрі кейін немерелерді ауыстырып асырауға ұласты. Хамиттың бір баласы Смайылдың үйінде өсіп, ол кісі өлген соң Сәбиттің асырауында болды. Әкем марқұм Алматыға соңғы келген сапарында (1958) маған “Әділ деген балаңды маған бер, асырайын” деп еді. Мен ол кісінің ұсынысына түсінбегендік көрсеттім. Шынында, мен ол кезде өз баласы бола тұрып, бала асырап алу дәстүрін түсіне бермейтінмін. “Әркім өз әке-шешесінде неге өспейді? Оларды тірі жетім, тас бауыр етіп өсіру неге керек?” деп ойлайтынмын. Әкеме осы ойымды айта салдым. Үш үйге ортақ үлкен бала болғандықтан ойымды еркін, ашық айтатын әдетім де болатын. Әкем марқұмның: “Ой, сен не білесің? Біздің саясатымыз сендерді жат қылмау ғой” дегені есімде. Бүгін ойласам, осы сөзде көп ақыл, өнеге жатыр екен ғой. Бірінің баласын бірі асырап алу арқылы олар ұрпағын байластырып, матастырып, біріне-бірі теліп кетуді мақсұт еткен екен. Мысалы, маған Жәкеннің балалары жат емес, қанша дегенмен бір әкеден тудық. Ал, Смайылдың балаларымен бірге өстім. Сондықтан мен екі енеге телі төл сияқтымын. Туыстықты сақтау, балаларды өзара жақын болуға баулудың саясаты да халықтық үлкен дәстүрдің бір көрінісі екенін, әке сөзінің мағынасын есейе келе түсіндік.

Әкелерім сөзіне де ие, ісіне де тиянақты, ұрпағына көп өнеге қалдырған кісілер еді. Смайыл жасынан ел ішіндегі кеңес жұмысын атқарып, ауылдың беделді, жағымды басшыларының бірі болып атағы шыққан адам болатын. Біздің елімізде Қирабайдың Смайылын білмейтін адам аз еді. Смайылдың баласы дегенді біз

осы күнге шейін мақтан тұтамыз. Жаман Смайылдың інісі болып танылды да, кейін аудан көлемінде ол да көп қызмет атқарды, белді азаматтардың бірі болды. Үнемі ағасы сияқты ауылдық кеңестің, колхоздың, совхоздың басшылық қызметтерінде жүрді. Жаңарқа көлемінде бұл екеуі болмаған ауыл жоқ еді. Солардың қолында жүріп, біз де көп жер көрдік, ел таныдық, жақсыға жанасуға үйрендік. Кезінде Смайыл да, одан кейін Жаман да ауданның қай жері олқы жатса, сол жерді толтыруға жұмсайтын еңбеккерлері болды. Күлкен Шаяхметов деген бұрын аудандық кеңестің төрағасы болған жігіттің “Қирабайдың Жаманы сияқты жігіттер тұрғанда, ауданда олқы шаруашылық болуы мүмкін емес. Ол қайда жіберсең де, бәрін орнына қояды. Оны орынбасар қып берсе, мен де кез келген артта қалған шаруашылықты басқаруға бара берер едім” деген сөзі ел арасында кең тараған. Смайыл қайтыс болғаннан (1960) кейін де Жаман бірқатар жыл қызмет істеді. Бұл жылдары ел ағасы дәрежесіне көтеріліп, беделі көп артты. Смайылдың бар кезінде оның інісі болып қана жүрген Жаманның кейін елге беделі одан да артқанын замандастары да, онымен істес болған ел де Жаман қайтыс болғанда егіліп тұрып айтып еді. Жәкен осы екеуінің шаруасына ие болып, ауылда, өз колхозында отырды. Әкелерімнің қоғамдық істері, көппен сыйлас мінезі, жұртпен тіл табысып, түсінісе кететіні, төменгі адамдарға ілтипатты кішіпейілдігі өз балалары үшін ғана емес, кейінгі ұрпаққа да өнеге боларлықтай еді. Ондай әкелердің атына сөз келтіру — күнәнің күнәсі.

Әкелерім де сол тұстағы замандастары сияқты өз дәуірінің адамдары еді. Олар қиын заман кешті, сөйте тұра барын сол кездің қоғамдық тәртібін нығайтуға, өздерінің шама-шарқынша елді көтеруге, адамдарды тәрбиелеуге жұмсады, өздері де өсіп жаңа тәрбие алды. Жаңаша оқуы аз болғанмен, халықтық қайраты мол, көкірегінде оты бар, сезімі сергек жандар еді. Елім деп жүрген соларды да заманы еркелетіп көрген емес.

30-жылдардың орта тұсында менің әкем Жаңарқа ауданының бірінші аулында ауылдық кеңестің төрағасы болып істеді. Ол кезде бұл ауылдық кеңеске “Еңбек”, “Қара жартас”, “Қос там”, “Қоғамшыл” деген колхоздар қарайтын. Аштықтан жүдеп шыққан шағын ауылдар еді. Оларды аяғынан қаз тұрғызу, елдің есін жыйғызып, кеше ғана ұжымдық шаруашылыққа сенімі азайған халықты қайтадан кеңес саясатына бұру оңай шаруа емес-ті. Әкем осы жолда аянбай, күн-түн демей еңбек етті. Партияның тапсырмасын орындады, елмен де тіл табысты. 1936 жылғы конституцияның жобасын талқылау, 1937 жылғы КСРО Жоғарғы Кеңесінің алғашқы сайлауын өткізу деген науқандар да ауыр шаруа болатын. Олардан да абыройлы шықты. Сойтіп жүргенде “халық жаулары” деген науқан келді. Ауданның басшылары ұсталды. Әр жерде-ақ олардың “сыбайластары” табылып жатты. Облыстық “Қарағанды пролетариаты” газетінде “Қирабаев — халық

жауының қалдығы” деген мақала шықты. Әкемді ауданға шақырту көбейді. НКВД қайта-қайта шақырып: “Алматыға бардың ба? Қашан бардың? Не бітірдің?” деп сұрайды екен. Әкем Алматыға барып қормегенін айтса, сенбей, қайталап сұрай беріпті. Ақыры таяуда ғана Алматыға оқуға барып келген, аудандық партия комитетінің қызметкері, інісі Жаман ұсталыпты да, әкеме тимепті. Оның есесіне “халық жауының ағасы” деп жұмыстан босатты.

Біз елге — өз аулымызға қошттық. Әкей ауданда қалып, бір-екі айдай тексерісте жүрді де, өзіміздің колхоз — “Келтеталға” бастық болып оралды. Келісімен елді жинап, орталықтың меншігін күшейтуге күш салды. “Жаманды қамап қойып, мені тегін жіберіп отырған жоқ, сынауға жіберіп отыр”, — деп өзінің бар малын ортаға откізді. Басқаларды да аяған жоқ, малын алып, өздерін колхоздың жұмысына жекті. Колхозға откізілген малдың ішінде “Смайылдың сұр аты” атанған әйгілі аты да кетті. Бәйгеге қосылғанын қорген емеспін, бірақ жүрісті, сұлу, есті, қолға үйренген жануар еді. Ол еркелеп келгенде, балалар сұлы толы дорбаны алып шығып, жемдеуші едік. Сол аттың ортаға берілуі бәрімізді егілтті. Әкем “өзім тұрғанда ешкім тимейді, өзім мінем ғой” деп жұбатты бізді. Колхоз көтеріліп, ел есін жинады, егін, шөбі уақытында алынды. Жаулығы дәлелденбей Жаман қайтып келді. Бұл күндер біздер үшін үлкен қуаныш болып еді. Жаман ұсталғанда, біздің әкей “бұдан да өліп қалғаны жақсы еді” депті. “Жау” деген жаман сөзден жасқанғаны ғой, бетке шіркеу еткісі де келмеген болар. Сонда Қара Қасым деген туысымыз (әкейдің құрдасы) “Кебін киген келмейді, кебенек киген келеді” деп жұбатқан екен. Жаман босап келгенде сол кісінің өлген інісін еске алып, кебенек киген Жаманның қайтқанын, кебін киген Көшеннің кеткенін айтып жылағаны есімде. Осыдан кейін әкейді қайтадан ауылдық кеңеске тораға етіп, 6-ауылға ауыстырды. Осы күні қарап отырсам, сол ауыстырулардың бәрі — артта қалған шаруашылықты көтеру үшін, іске жаңа қарқын беру үшін жасалады екен ғой. 1939 жылы біз көшіп келгенде бұл ауыл да жүдеу, шашыраңқы қоныстанған ел еді. Аз жылдың ішінде жинақыланып, іргелі ауылға айналды.

Бұл кезде мен аудан басында орта мектепте оқитын едім. Бір күні әкей келіп, ауылға қайтып бара жатқанын, кешеден бері бір шұғыл шаруамен жүргенін айтты. Алдағы демалыс күндерін пайдаланып, үйге барып қайтуға мен де ердім. Алғашқы қар түскен кез. Ат-шана үстінде екеуміз ғана. Әкей қабағы түсіңкі, ашылып сойлей алмай көп отырды. Бір кезде: “Келтеталдан” маңқамен ауырды деп, бір топ жылқы алып келіпті. Ішінде сұр ат та бар”, — деді. Мен елең ете қалдым. “Атты атып тастады”, — деді әкем аз үзілістен кейін. Мен жылап жібердім. — “Алып қалатын жағдайым да бар еді, бірақ ойтпедім. Қолдан кетіп қалды ғой. Әркімнің астында, жауыр болып жүргенін қоргенше, атылып кеткенін дұрыс көрдім”, — деді әңгімесін үзіп-үзіп жалғап. Озіне үйренген, көп жыл қанаты болған атына қиналып отырғанын көрдім. Осыны

айтып, мен үйге жылап кіргенде, Төлеупас анам бастап, үй-іші түгел жылады. Әкем де көзіне жас алды. Сынбайтын, қайратты кісі сияқты еді. Жаман ұсталғанда да жылағанын көрмедім. Заман сындырады екен, үнемі қыспақ пен сынға түсіп, қоғам мүддесі үшін жанына серік жалғыз атын да беріп кеткен адамның бір сәт болса да, әлсіздікке берілуі қандай аянышты еді. “Өзімдікі” деген дүние болмады ғой оларда. Заман азаматтарын өзін емес, елді ойлауға, халық тағдырына жауапкершілікке үйретті.

Әкелерімнің бауырмалдығына, туыстық қарым-қатынасының сақталуына, маңына адам үйірілуіне аса айрықша еңбек сіңірген адам Бибіқамзе (Төлеупас) анам еді. Ол кісі қайтыс болғанда, Жөкеннің “Ұйытқым-ау!” деп жылағаны есімде. Мен де ол кісіден өгейлік көрген емеспін, қайта дүниеге, өмірге көзімді ашқан, ерте есеюіме себепкер болған сол кісі болды. Бүгінде де мен шақырмаған жерге қыдырып баруға, бейсауыт жүруге жөк адаммын. Кейде ағаларым “Сәлем беруді білмейсің”, деп өкпеленіп жүреді. Бірақ әдеттенбеген дүниені жасау қиын екен. Сол әдетке баулыған да анам болатын. Ол кісі мені үйден шығармайтын, көрші үйлерге де жұмсамайтын (өз балаларын жұмсайтын). Бірде апам (үлкен шешем) бір үйге қонаққа барды. Әжелерінің соңынан қыдырып барып ет жеп қайтатын балалардың әдеті ғой — көрші балалар да мені үгіттеп, әжеміздің артынан барайық десті. Сонда анам: “Сен үй қыдырып жүрсең, жаманаты маған келеді ғой”, — деген еді. Сөйтсем, менің жетімдігімді ойлап, үй қыдырып жүргенімді намыс көреді екен. Мен бармай қалдым. Сол анам олерінде (1941) өз балаларының бірін де шақырмай, мені бауырына басып отырып, “бір емес, екі жетім қалдың ау” деп жылап еді. Сондай аналар жақсылығы ұмытыла ма?

Соғыс жылдары әкей Карл Маркс атындағы колхозға бастық болып барды. Бұл да бір тозып кеткен, бастық құтаймайтын, арыз жазғыштары көп ауыл екен. Соғыстың ауыр жылдарын біз осы ауылда өткіздік. Бұл кезде мен мектеп бітіріп, оқуға бара алмай, ауылдық мектепте сабақ бере бастадым. Колхоз шаруасының бас-аяғын жинап, шашырап кеткен дүниені түгендей бастаған біздің әкейдің үстінен де арыз жазылып, аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы Жақан Сүлейменов келіп, тиналыс өткізгенін білем. Біраз елді сөйлетіп, колхоз бастығына тағар кінәсін (кінә дерлік ештеме де айтылған жоқ) тындап алып, Сүлейменов ұзақ сөйледі. Сонда “тозып кеткен ауылдарыңды жинап, еліңді ел қылғаннан басқа Қирабаевтың не кінәсі бар?” — дегені есімде. Аудандық комитет хатшысы сол жолы арызшылардың кейбіреулерін басқа жаққа ауыстырып кетті. “Карл Маркс” атақты колхоз болды. Жылқылы ауыл еді. Жылқы фермасы колхозға көп пайда берді.

Мен бұларды өкемді мадақтау үшін айтып отырған жоқпын. Заманның қыспақта ұстай жүріп, жаңа ұрпақ өсіргенін, ел бастар азаматтар тәрбиелегенін, солардың дәстүрін еске алып жазып

отырмын. Жаман да Смайылдың ізімен жүрді. Бұрын Смайыл істеп кеткен жерлерде болды. Сонда Смайылмен достасып айрылысқан ел Жаманды қуана қарсы алып, кейін қиыспай айрылысты. Студент кезімде бірінші ауылда тұрған Жаман үйіне барғанда мен оны анық көрдім. Смайыл түгілі соның сол кездегі кішкентай баласы маған елдің жасаған құрметі ерекше. Қайран ел-ай! Қимапайтын, ұмытпайтын қасиеттерің көп-ау!

Ел басқару деген үлкен өнер ғой. Ел басына қамшы үйіріп, қорқытып істететіндер де болады. Бірақ зорлық пен күшке сүйенген басшылықтың құны қандай екенін өмір өзі дәлелдеп келеді. Мәселе — елмен тіл табысып, түсінісіп істесуде. Ұрсу мен айғайда емес. Әкелерімнің тәжірибесі маған осыны үйретті. “Таспен атқанды, аспен ат” деген халықтық принципті берік ұстаған олар дұшпандарымен де жауласып көрген емес. Оларға үнемі жақсылық жасап, кейін достасып жүрді. Жаманшылықты жақсылықпен жеңуші еді. “Иттің мінезіне иттікпен жауап берсең, озің ит боп кеткенінді білмей қаласың” деуші еді әкем. Ондайдың бәріне де көнгіш болатын. Бірақ намысын таптатуға, өзін күштеуге, қорлатуға көнбейтін. Осындай мінезді бір бастықпен келісе алмай, жұмыстан да алпысқа жетпей босады. Зейнетақы сұрап та сол адамның алдына бармады.

Смайыл да, Жаман да ел сөзін көп білетін, әңгімешіл, әзіл-қалжыңын араластырып, маңайына ел жинап отыратын кісілер еді. Жәкең бұйығылау, көп сөйлемейтін адам болатын, бірақ оның да өзіне жетерлік юморы бар-ды. Халықтық салт-дәстүрге берік адамдар заманның ұсынған жаңалықтарын жатырқамаған. Кейінгі шыққан салттың озығынан қашпаған. Мен Алматыдан үйленіп барғанда, әкем марқұм Әлияның басындағы орамалын өз қолымен алып тастап: “Қалада, өз үйінде қалай жүрсең, солай жүре бер. Келін болу орамалға байланысты емес, сыйлай білсең болғаны”, — деп еді. Үлкен келінімен ашық сөйлесіп, оған арқа сүйеді. Кейінгі балаларды соған жіберіп, соның маңында ұстауға тырысты. Оқуға келетін балаларды көбінесе өзі ертіп келетін. Кейін Жаман ертіп келіп жүрді. Олар келсе, біздің жалтара алмасымызды білетін және қабылдаудың жауапкершілігін арттырып кететін. Солардың арқасында бізге қараған елдің балалары едәуір оқыды. Жаңарқа “Қирабайдың бұзауына дейін оқыды” деп аңыз етіседі. Бізді паналап, осылардың біразы Алматыны қоныстанды.

Менің әкелерімнің туыстыққа, бауырмалдыққа көзқарасы ғана емес, олардың бойындағы қазаққа төн мінез-құлықтың, кеңдіктің, өмірге азаматтың көзімен қарай білгені де кейінгі ұрпаққа үлгі деп білем. Өмір алдында жауапкершілік деген болады. Оны олар қатты сезінетін еді. Өздері үшін өмір сүрмей, жанталасып, жағаласып жүріп еңбек етті, із қалдырды, ұрпақ тәрбиеледі.

Алла сол әкелерге жар болсын! Ал, әкелер аруағы ұрпағын қолдап жүрсін!

ӨМІР ТАҒЫЛЫМДАРЫ

Туған жер

Туған жерін сағынып еске алмайтын адам болмайды. Біздің қазақ туған жеріне кіндігінен байланып, арқандаулы аттай соны айналып жүретін халық қой. Аз уақыт ұзап кетсең де, ол есіңнен шықпайды, сол жерде өткен балалық шағың, бал дәурен жастығың еске түседі. “Ер туған жеріне, ит тойған жеріне” деп тегін айтылмаған болар.

Мен туған жер — Қарағанды-Жезқазған теміржолының бойында, Жаңарқа ауданы. Аудан орталығынан асфальт жолмен Жезқазғанға қарай жүрсен, 70 шақырымдай өткен соң “Бес маршал” деген жер кездеседі. Бұрын Жезқазғанға қатынайтын автобус аялдамасы да солай аталған. Елуінші жылдардың бас кезінде зейнетке шыққаннан кейін біздің әкей (Смайыл Қирабаев) осы жерден қоныс теуіп үй тұрғызған екен. Соны көріп, өзімен құрбы тағы төрт шал (ішінде Көкі, Жүкен деген аталас туыс-замандастары бар) үй салыпты. Бұрын бұл жерде қыстау көрмеген бір өкіл өтіп бара жатып, қасындағы Оңдібай деген жігіттен бұл кімдердің үйі деп сұрапты. Сонда қуақы Оңдібай мұнда “бес маршал тұрады” депті. Содан сол жер “бес маршал” аталып кеткен.

Кейін әкем өзін сол жерге жерлеуді өсиет етті. О кісі сол жерге қоныстанғанда-ақ сүйегін сонда қалдыруды ойлаған сияқты. Өзінің өлетінін алдын ала сезді. Аздап науқастанып жүрді. Естіп, көңілін сұрай елге барғанымда, “қайратым қайтқан жоқ, бірақ кеуде жағым босатпайды, еңтіге берем” дегенді айтты. Емдету жайын сөз еткенімде, оған құлық танытпады. “Осы жерден топырақ бұйырса” дегенді қайталай берді. Кейін білдім, көңілін сұрай барған інісі Жаманды өз үйі мен үлкен жолдың орта тұсындағы бір шидің түбіне ертіп барып, “олай-бұлай болсам, мені осы жерге жерле” депті. Жаман жақын жерде жатқан әкешесің, басқа туыстары жатқан қорымды еске алған екен, оған көнбепті. “Сүйектің бірге жатуы міндетті емес, рух табысады” депті. Ақыры сол жерге жерленді. “Смайылдың қасына жатамыз” деген замандастары, туыстары көбейіп, кейін ол жер үлкен қорымға айналып кетті.

Үлкен жолдың бойында, қатарында темір жол — Монадырь деген станция бар, солармен жарысып ағып жатқан Сарысу өзені — тұрмысқа, тіршілікке қолайлы қатынастың жолы болатын. Сарысудың қалың ну шөпті, жазда гүлі жайқалған, суы мол (жазда Сарысу бөлініп бөлек-бөлек көлге айналады) бір сәнді тұсы —

осы. Біздің жас күнімізде әкей осы жерге, өзенге жақын жағалауда киіз үй тігіп отыратын. Мен үйленіп, елге Әлияны алып барғанда да осында күткен. Болашақ табиғат зерттеуші келіншегім Сарысу бойының сәнді табиғатын көріп таңырқаған. Өзен жағалап гүл теріп, өзеннен бөлінген көлдерден балаларға қосылып балық аулаған. Қызықтап жүріп, жаңа түскен келін екенін ұмытып та кеткенін кейін ылғи есіне алып отырады.

Осы жерден ұзын жолды қиғаштай, солтүстік шығысқа қарай жүрсең, кең далада жайқалған қалың шөпті жазыққа кездесесің. Бұл жерді “Аяқ” немесе “Келтеталдың аяғы” дейді. Келтетал содан сәл жоғарылау, шөбі мол, бұрынғы өзеннің арнасы сақталған, екі жағында қыстаулар орналасқан ауыл. Одан жоғары – Бөтей. Осы Бөтейдің тұсында кезінде қалың бұлақ болыпты. Бұлақ суы арна салып өзен құраған. Екі жағын шағын тал, шілік басқан өзен аңғары Келтеталдан өте бере тегістеліп, далаға жайылған. “Келтеталдың аяғы” дейтіні сондықтан. Бұлақ суына көктемгі қар суы қосылып, Келтеталдың тасығанын, екі жағалаудағы елдің қатынаса алмай қалғанын біз бала кезімізде талай көргенбіз. Әуелде Аяқтың шөбін шауып, қыстау маңына, мал фермаларына тасып үйетін колхоз (кейін совхоз болған) кейін мал қораларын сол Аяқтың өзінен салып пайдаланған.

Міне, мен туған өлке – осы. 1927 жылдың көктемінде қар шала кетіп, күн жылуы айналаны шапағына бөлей бастаған тұста, осы Келтеталдағы қыстауда туыппын. Әкей марқұм: “Ескіше наурыздың оны күні туғансың” дейтін. Кейін соған 13 күн қосып, құжаттарыма “наурыздың 23-і” деп жаздырдым.

Әкем мен олардың туыстық дәстүрі жайлы “Менің әкелерім” атты естелігімде жазғанмын. Оған қосарым – менің бірер жастағы кезімде анамның қайтыс болғаны, мені Смайылдың әйелі Бибіқамзе анамның бауырына салғаны. Бірақ мен мектепке барғанша атам Жақсыбай мен әжем Балжанның қолында болдым. Алпысбай да, Хамит та сол үйде өсті. Содан алғаш мектепке барғанда, Жақсыбаев болып жазылғаным да бар. Жазда Қарағашта тұратын Жаманның үйіне барып, Алпысбай марқұм екеуміз күзде сол жердің мектебінде оқыдық. Алпысбай есейіп қалған (1920 жылы туған). Ол екінші класқа, мен бірінші класқа бардым. 1933 жылдың күзі болатын. Алты-ақ жастамын. Жәмкемнің (Жаман) мектепке бере қоятын ойы жоқ еді, әуелде Алпысбайға ілесіп барып жүріп, кейін оқып кеттім. Ұстазымыз – Шайхиддин Әбдраимов деген кісі еді. Жаңарқа көлемінде тұңғыш мектеп мұғалімдерінің бірі болатын. Біздің өз ауылдарымызда мектеп кейін ашылды.

Екінші класта аудан орталығындағы мектепке бардым. Ақкем (Смайыл әкем) ауданда тұратын, жазда соның қолына келдім де, қалып қойдым. Менің “Жақсыбаев” болып жазылғанымды көрген

өкем “Жақсыбаевың не? Жақсыбай баласы – Жәкен, біз Қирабай баласымыз ғой” деп қалды. Содан мектепке барғанда Қирабаев боп жазылдым. Екінші класта Қамар Жолдасбаев деген жас мұғалімнен оқыдым. Қамар, Осербай Шамаев, Балғатай Отешов деген үш жас жігіт сол жылдары аудандық мектепте сабақ бере бастады. Өздері әдемі киінетін, бірге жүретін, сыртынан қызығып қарайтынбыз. Бала көңіл солардай болсақ деп армандайтын. Қамар бізді екі жылдай оқытты, көп ұзамай қайтыс болып кетті. Осербай біздің үлкен нағашымыздың (Балжанның ағасының) баласы еді. Соғыс кезінде мұғалімдікті тастап кетті. Балғатай ғана өмірін ұстаздықпен өткізді. Жаңарқа ауданының қарт ұстаздарының қатарында құрметке ие болды.

Әкей бұл жылдары Жаңарқада салына бастаған аудандық партия комитеті мен аудандық атқару комитеті үйінің құрылысын басқарды. Ол кісіні бұл жұмысқа тағайындауға аудандық атқару комитетінің төрағасы Нығман Тәукин себепкер болыпты. 1932 жылғы аштықтан жүдеп шыққан халыққа мал үлестіру науқанын басқарған Тәукин сол малды алу үшін әкейді ертіп барып (малды қайдан алғанын білмеймін), сол жолы екеуі жақсы танысып қайтыпты. Келгеннен кейін де мал үлестіру ісін әкейге тапсырған. Содан сеніміне кірген әкейге ісіне тиынақты деп аудандағы ең жауапты құрылысты басқартқан. 1937 жылы Тәукин ұсталғанда екеуінің байланысы бар деп газетке жазушылардың (“Қирабаев – халық жауының қалдығы” деген мақала “Қарағанды пролетариаты” газетінде басылған) тілге тиек еткені де осы болатын.

1936 жылдың жазында мен үшінші класты бітірдім. Мектебіміз орталау ғана білім беретінін бұрын аңғармаппын. Сол жылы 7-класс бітірген бір топ жастарды шығарып салу рәсімі кезінде бір-ақ білдім. Одан, әрі қарай оқу Алматыда екен. Оларды аттандырып, оқуын жалғастыруын тілеген митинг тұсында Іслом Жарылғапов, Шақыма Дүйсебаев, Әбутәліп Жұбаев сияқты ағаларымның аттары аталғаны есімде қалыпты. Үшеуінің әкелері де елге танымал азаматтар болатын. Мен де білетінмін. Олар Алматыға келіп, дайындық курстарын өтіп, КазПИ-ге түсіпті. Бәрі де жақсы оқып бітірген. Тек Шақыма әскерге кетіп қайтпай қалды. Қалған екеуінің есімі елге танымал.

Осы жылдардың оқиғаларынан есімде қалғаны – Ғабдиман Игенсартовпен көрші болуымыз және Осербайдың үйленуі. Ғабдиман Игенсартов деген Қарқаралылық ақын, кейін талай кітаптары шыққан, Жаңарқаға аудандық атқару Комитеті төрағасының орынбасары болып келіп біздің үйге кірді. Біздің кең қора-жайымен үлкен екі болмелі үйіміз болатын. Кейін сол қора-жайының ішінен Жаманға деп әкей тағы үш болмелі қоржын үй салды. Ауданға жаңа келген қызметкерге үй таба алмай, аудан

басшылары әкейге қолқа салыпты. Әкей өзі отырған екі үлкен бөлмені босатып беріп, үш бөлмелі қоржын үйдің бір жағына кірді, екінші жағына сол тұста ауданға ауысқан Жаман келіп орналасты. Ғабдиман үлкен кісі ғой, күндіз қызметте болады, біз балалар көре бермейміз. Кірген-шыққанда ғана байқап қаламыз. Жасы егде тартып қалған шешесі болатын. Сол кісі балаларын жинап алып, ылғи асық ойнайтын (хан ойыны). Әуелде бізге ерсі көрінгенмен, біз де үйреніп, асық жинап, хан ойнайтын болдық. Ғабдиманның аздап өлең жазатынын байқайтынбыз, анда-санда аудандық газетке шығып қояды. Кейінірек Қарағандының облыстық газетіне басылып жүрді. 1937 жылы Пушкиннің қайтыс болғанының 100 жылдығына арналған көлемді бір өлеңі “Қарағанды пролетариатында” шыққанда біз бірінші ауылда едік. Әкей “Ғабдиманның өлеңі шығыпты” деп газет әкеліп, бәріміз жиналып тыңдағанымыз (оқушы – мен) бар.

Қадырлеп, қастерлейді кеңес елі
Батпақтан аршып алып көз бұлағын, –

деген жолдары есімде қалыпты.

Өсербай нағашымыз сол жылы біздің үйде, Жаманмен бірге бір бөлмеде тұрды. Салт. Қолымызда және бір жиен қыз бар. Аты– Ғайни. Үй іші оны Қаят дейтін. 1932 жылғы аштықтың артында біздің ауылға Әмір деген шал көшіп келген. Бізге жиендігі бар екен, әкейді паналап, 3-4 жыл тұрды. Денелі, түсі суықтау, козілдірік киетін, татарға ұқсас адам еді. Жалғыз қызы бар. Ол – осы Ғайни. Олар ауылда қалды да, Ғайни біздің қолымызда оқу оқыды. Есейіп қалған қыз үйдің Жамандар тұратын бөлігінде, Өсербай барлығы бірге жататын. Сөйтіп жүріп Өсербаймен көңіл қосып қойыпты. Екеуі үйленбекші болады. Бірақ оған қыздың жасы жетпейді, әрі оқытып жүрген шәкіртін алуға мұғалімнің құқы жоқ деген заң бар – аяқ астынан Өсербай істі болды да қалды. Біраз күн түрмеге де отырып шықты-ау деймін. Ақыры ел болып ара түсіп, сот шартты түрде бірдеме кескен болып, босап шықты. Ғайнидың жасын өсіріп құжат алып, екеуін қостық. Жас қызын әуреге түсіргенге наразы болған әкесі де біздің әкейдің ыңғайымен басылды. Кешікпей еліне көшіп кетті. Осы кезде ауданда ойын-сауық үйірмесі Бейімбет Майлиннің “Шұға” пьесасын қойып, соны қызықтап көп баратынбыз. Шұғаның, Әбіштің өлеңді монологтарын жаттап алып айтатынбыз. Сондағы Шұғаның атын Ғайни (Қаят) деп, Әбіштің атын Өсер деп, Шұғаның жеңгесі Мақпалдың атын Бәден (Жаманның әйелі) деп өзгертіп Базарбайдың жырын менің оларға мадақтау, жұбату қып айтқаным есімде.

Серпілді, тұман, серпілді.
Аласың, Қаят, еркінді

Көргенде Өсер куансын,
Құбылт, Қаят, көркінді
Жеңілді, әкең, жеңілді
Жеңгең Бәден көңілді.
Өксігіңді бас, Қаят,
Өмір таңы көрінді.

Құрылыс жұмысы аяқталған соң сол жылы әкейді бірінші ауылға ауылдық кеңестің төрағасы етіп жіберді. Ауылдық кеңестің орталығы “Еңбек” колхозында болатын. Мен төртінші класты сол ауылда оқыдым. Бұл – Жанарқаның шығыс бетінде, Оспен (Нілді) руднигіне таяу ауыл еді. Әкейге еріп рудникті, ағылшындар тастан салған үйлерді, мектепті (кезінде Сәкен оқыған) көрдім. Сәкен аты бұл кезде дүрілдеп тұрған. 1936 жылы оның шығармашылық қызметінің 20 жылдығы аталып, мектептің алдында суреті мен плакат ілінген екен. Әкей мен оған еріп барғандарға рудникті көрсеткен адамдар Сәкен атын мақтанышпен атағаны есімде. Бұл ауылда бір жарым жылдай тұрдық. Аштықтан жүдеп шыққан елдің тіршілігі ұлғайып, есін жиғанына куә болдық. 1936 жылғы СССР Конституциясын қабылдау (әуелде жобаны талқылау), СССР Жоғарғы кеңесінің бірінші сайлауын өткізу сияқты науқандарды абыроймен өткізген әкейді 1937 жылдан бастап айналдыра бастады. Жанарқа аудандық партия Комитетінің бірінші хатшысы Мәжит Ордабаев ұсталды. Абдолла Асылбеков, Мансүр Ғатаулиндермен бірге Қарағандыда өткен атақты сот процесінің шешімімен атылып кетті. Нұғман Тәукин ұсталды. Халық жауларын әшкерелеу ауданда қатты өтті. Смайыл Тондығұлов деген аудандық ішкі істер бөлімінің бастығы қатығез, әпербақан адам еді. Сол Сәкен Сейфуллин, Жанайдар Садуақасов сияқты сол елден шыққан адамдардың елге келген кезінде кездескен, әңгімелескен адамдарын, туған туыстарын (ішінде Сәкеннің қарт әкесі Сейіфолла да бар) тізімдеп түрмеге тықты. 1936 жылы Жаңарқада үлкен бір жәрмеңке өткен. Бұл тұрмысы жүдеу елдің малын сатып, керек-жарағын алуына, саудаға араласуына көмектесетін шара есебінде ұйымдасқан болатын. Сол жәрмеңке мал басын кемітіп жіберді. әдейі қастандықпен жасалды деп, оған қатысқан, мал сатқан жәрмеңкені ұйымдастырған адамдардың бәрін ұстады. Ішінде талай сауатсыз, саясаттан хабары жоқ қарт адамдардың кеткенін көзімізбен көрдік.

Әкейдің қызметінен босап, кейін Келтеталға, одан 6-ауылға ауысып барғанын, істеген істері жөнінде алдыңғы естелікте жазғам. Бұл жылдары мен аудандық мектепте оқыдым. Біз бірінші ауылға көшерде екі қабатты жаңа мектеп салынып жатқанын көргем. Мектебіміз орта мектеп дәрежесін алып, сол жаңа үйге көшкен екен. Бесінші кластан бастап, бітіргенше мен сол мектеп қабырғасында тәрбие алдым.

Мұғалімдерімнің көпшілігін қазір ұмытыппын. 5-6 кластарда қазақ тілі мен әдебиетінен Балғатайдың сабақ бергені есімде бар. Тарихтан Ақтай Ишмұхамедов берді. Сәнді киінетін, сыпайы, жас жігіт еді, қысқы демалысқа шығып қайтып келсек, аудандық комсомол комитетіне хатшы болып кетіпті. Содан өсіп, Қарағанды облыстық комсомол комитетінің бірінші хатшысы болды. Ол кеткеннен кейін тарих сабағын Дамыл Ысқақов жүргізді. Алаңғасарлау, тілін шайнап сойлейтін, аузына келгенін айта салатын, балалардың алдында ұстаздық этиканы сақтай бермейтін жігіт еді. Бір жолы артқы партада сабақ тыңдамай әңгімелесіп отырған екі қызға қарап ескерту жасағаны есімде.

— Әңгіме бұзау емізер, бұзау таяқ жегізер, — деді ұстазымыз. Біз шу ете қалдық.

— Ағай, ол не деген сөз?

— Мысалы, — деді айтқан сөзінің мағынасын ажыратып түсіндіргісі келген Дамыл, — ана екі қыз байға тиеді. Үй болған соң сиыры болады. Бұлар әңгімелесіп отырғанда, сиыр жамырап кетеді де, бала-шағасы сүтсіз қалады. Сонсоң күйеуі келіп үрмей ма? “Әңгіме бұзау емізер, бұзау таяқ жегізер” деген мақалдың мағынасы осы.

География сабағынан берген жақсы мұғалім Төлеухан Хамитов есімде қалыпты. Картаны жақсы білетін және салмақты түсіндіретін еді. Соның арқасында география менің жақсы көретін пәндерімнің біріне айналды. Соғыс кезінде әскерге алынып кеткен осы ұстазымды 1944 жылы мен Қарағандыда кездестірдім. Жаңа қалада Киров көшесінің бойымен келе жатыр едім, облыстық оқу бөлімінен екі қолтығына екі балдақ тіреген. аяғын баса алмайтын бір мүгедек адам шығып келе жатты. Көзіме жылы ұшырай кетті. Таныдым — Төлеухан ағай екен. Тоқтап сәлем бердім. Аты-жөнімді, өзінен оқығанымды айттым. Ол да есіне түсірді. Соғыста қатты жараланып, госпитальда ұзақ жатып, елге қайтыпты. “Елде жұмыссыз жүруге болмайды ғой, оқу бөліміне кіріп, Қарқаралыға жолдама алып кетіп бара жатырмын” — деді. Кейін кездескен емеспін.

8–9 кластарда әдебиеттен сабақ беріп, менің осы пәнге деген ықыласымды оятқан бір мұғалімді ұмытып бара жатыр екем. Өлең текстерін жатқа айтатын, оқушыларын қызықтыра білетін ұстаз болатын, фамилиясы Жарылғапов еді. Атын ұмыттым. Әскерге кетіп қайтпай қалды.

Химиядан Қайыржанов Мұқан (Мұқым) дейтін мұғалім сабақ берді. Ол да соғыстан қайтпады. Соның ылтипатымен мен химияны да жақсы оқып едім. “Сенен химик шығады” деуші еді ол. Кейінгі жағдайлар (оқудан қол үзіп қалуым) бұл ойды іске асырмады. Химия сияқты ғылымдар үнемі жаттығуды, лабораториялық жұмысты талап етеді ғой. 9–10 кластарда

математикадан мектеп директоры Бименде Амалбеков сабақ берді. Бұл да адам ретінде де, ұстаз ретінде де аяулы азамат еді. Білімді, сыпайы, кісілігі бар — нағыз зиялы адамның бірі болды.

Негізінен кісі үйінде жатып оқыдым. Қайда жататынымды әкейі шешеді. Үш жылдай Әбдібектің Мәтісінің үйінде жаттым. Бұл — әкейдің туған нағашысының жақын туыстары еді. Ағайын ішінде сыйласқан қадырлы адам болатын. Мәті, Күлшіман, жалғыз ұлы Қаратай — үшеуі-ақ, бастары шағын, Қаратайға серік болады, басқаша салмақ түсірмейді деп әкей келісіпті. Осы үш жылдың ішінде мен сол үйдің өз баласындай болып кеттім. Мәтекең өкемдей, Күлшекең анамдай, Қаратай ағамдай болып сіңістік. Кейін олар өмірден өткенше сыйластығымыз бұзылған жоқ.

6-ауылда біздің әкейі 1942 жылдың басына шейін істеді, 1941 жылдың сәуірінде Төлеупас апам қайтыс болды. Бүкіл отбасымыз, ағайын-туыстарымыз — бәріміз жетім қалғандай сезіндік. Аяулы кісі еді, елдің бәрінің анасындай еді. Жаздың аяғына қарай әкейі қайта үйленді. Айтыман деген жас келіншекті корші ауыл — “Жеткіншектен” алып келді. Отыздың ішіндегі корікті адам екен, күйеуі 1937 жылы ұсталып кетіпті. 4 жасар қызымен келді. Аты — Шайда. Біздің үйдің балаларына тез үйреніп кетті. Кейін Смайылова боп мектепке барды, тұрмысқа шықты, туған қарындасымыздай біздің ошағымыздың бір жағын толтыруға жарады. Айтыман анамыз да балаларды өз туғанындай бауырына басып, ағайын-туыспен, елмен тез табысты.

Айтыман келгеннен кейінгі менің қызық көріп танысқан адамым — жынды Әбен. Сөкенмен аталас туыс, бір ауылда өскен, оның қасында көп жүрген, сайқымазағы, қалжыңқой серігі болған Әбен Айтыман түскеннен кейін “күтты болсын” айта келіп бір ай жатты. Соның аузынан алғаш рет Сөкен жайында әңгімелер естідім. Көп алдында аузына берік Әбен оңаша қалғанда, үй ішінде жас кезін, Сөкенмен бірге жүрген күндерін, күлкілі оқиғаларды есіне түсіреді. Сөкеннің дүрілдеп тұрған кезінде Алматыға да барыпты. Кейін Сөкен ұсталғанда, онымен байланысы бар деп Әбенді де тұтқындапты. Ауылдың сауатсыз шалы, сайқымазақ, қулығынан басқа қолынан келері жоқ, саясаттан хабарсыз адамның жаулығын дәлелдей алмай, бірер жылдан кейін босатып жіберіпті. Сонда қайтып келген Әбен: “Менің қадірімнің кетіп жүргені осы кез ғой. Әйтпесе, мен дәретке отырғанда екі жағымда екі милиция күзетіп тұрушы еді”, — депті. Осы сөзді өз аузынан естідім.

Кейін Сөкен шығармаларын оқыған кезде Сөкеннің “Сол жылдарда”, “Қызыл сұңқарлар” сияқты шығармаларында байдың жалшы жігіті, қуақы Әбеннің күлкілі оқиғаларын жазғанын көрдім. “Сол жылдарда” романында Әбен орындайтын “Қара торғай” әнінің нұсқасы жайында жазыпты. Оны мен де тыңдағам.

Аудандық теміржол клубында Қарағандыдан артистер келіп, біреуі “Қара торғайды” айтқанда, Әбен: “Қара торғайды”, қарағым, олай емес, былай айтады” – деп орындағанының куәсі болғам. Шынында, Әбеннің “Қара торғайы”, оның шиқылдап кеп қайырылатын қайырмасы ерекше әсерлі болатын. Сызылып шығатын, әдемі жіңішке дауысты Әбен әнді аса шеберлікпен орындайтынын Сәкен: “Екқу-е-е-е-е дегенде көмейін бүлкілдетіп, дыбысты көмейінен, тамағынан шығарып, қара торғайдың сайрағаны сияқтандырып, көмейін, тамағын қылқылдатып, үнін қайырып, қысық көздерін онан сайын қысып, жылтырата күлімдеп, мойнын қылқың еткізеді” – деп суреттеген. Осы жіңішке дауыспен оның ұзатылған қыз боп сыңсығанын, толғатқан әйел боп зарлағанын мен Әбеннің оз аузынан естідім. Сәкен туралы әңгімелерге кейде Айтыман да қосылып, жас кезінде Сәкенді ауылға келгенде көргенін, ауылдың қыздарына бір-бір иіс сабын, иісу сыйлағанын, соны өзі ұзатылғанша сақтағанын айтады.

Әбеннің тағы бір ерекшелігі – малжандылығы еді. Өмірінде қолмен еңбек етпеген, мал бақпаған, егін екпеген, тек ерке боп ел үстінде жүрген Әбен, табиғатынан ба екен, малжанды еді. Ол бір ай жатқанда біздің үйдің төңіртең ұстатпай желіге байлаудан қашып жүретін құлындарын қолға үйретіп кетті. Бірдеме деп олармен өзінше сөйлесіп, жалын қасып, еркелетіп бойына үйретіп алды. Бізден қашқан құлындар Әбенді көргенде алдына барып тұра қалатын.

Халық жиналып Әбеннің әңгімелерін тыңдайды, күледі, мазмәйрам болады. Сөзді сыпайы, өзі күлмей, елді күлдіретін ғып тауып айтады. Юморы да, кекесіні де бай адам еді. Қақырынып, жөткірініп отырып, қақырығын есікке қарай атып жібергенде, ол өзіне ұнамаған біреудің бетіне сарт ете түсетін. Қақырығының өткірлігіне, өзінің мергендігіне таң қаласың.

Сол жылы соғыс басталды. Соғыс басталар алдында Күн тұтылғаны есімде. Күн бетін ай түгелдей көлеңкелеп, қараңғы түсіп, ит үріп, сиыр мөңіреп, қой маңырап у-шу болған. Жұрт жаманшылыққа жорыған еді. Соғыс басталғанда сол есімізге түсті. Мен ауданда оқығанмен, ауыл арасы таяу, оның үстіне анамыздың қайтыс болғаны бар, екі ортада жүргенім көп болды. Сөйтіп, әкей ауылдағы қызметінен ауысып, ауданға келгенше жүрдім. Әкей аудандық мемлекеттік сақтандыру бөліміне (аудандық қаржы басқармасының бір бөлімі саналатын) бастық болып бекіп, қыс ішінде ауданға көшіп келді. Айтыманның күйеуі әскерге кеткен немере сіңілісі (аты – Сәлкен) бар еді, соның үйіне кірдік. Үш бөлмелі үйдің бір бөлмесінде екі баласымен өзі қалып, екі бөлмесін бізге босатып берді. Осы үйде Айтам босанып, ұл туды, атын Сәбитке ұқсатып, Совет қойдық. Кейін Майра (1945), Мария (1948) атты қарындасты болдық. Бірақ Советтің өмірі ұзақ

болмады, жана жүгіріп жүрген кезінде өмірден өтіп кетті. Майра мен Мария ержетіп тұрмыс құрды. Балалы-шағалы.

1942 жыл біздің соғыстың ауыртпашылығын қатты сезінген кезіміз болды. Нанды карточкамен аламыз, оның өзі дүкенде үнемі бола бермейді. Әкей келісіп, аудандық асхананың буфетінен алатын етіп тіркетіп қойды. Оған мен барам. Нанды аз берген күні бізге жеткізбей, асхананы ғана қамтамасыз етеді. Басқа тамақ та карточкаға беріле бермейді. Ауыл да жүдеп біткен, одан келетін көмек жоқ. Кейде есебін тауып, әкей мал сойған болады, басқа тамақ болмаған соң бір етпен күнелту де оңай емес екен. 6-ауылда жүргенде етке салатын нан илейтін үн болмай, ауданнан келген бір өкілге таза ет асып бергеніміз есімде. Сол өкіл ертеңіне “Смайылдың үйінде неғып үн болмады екен!?” деп әрі таңырқап, әрі сенімсіздік көрсетіп кеткенін естідік. Оның үстіне 1942 жылдың көктемінен бастап әкейді қайта-қайта әскери комиссариат шақырып, мазалай бастады. Сол жылы елуге шыққан адамды әскерге алады деген ойымызда жоқ еді, бұл да мазамызды кетірді. Өзі кетсе, балалардың үлкені – салмақ маған түсетінін сезді ме. білмеймін. Жазда мектептен бос кезімізде мені аудандық банкке ертіп әкеп, бухгалтердің шәкірті етіп орналастырды. Мен аз күннің ішінде банктің есеп-қисабын игере бастадым. Бір күні командировкеге келген облыстық банк бастығының орынбасары Мұхамедьяров деген кісі мені көріп, мен жүргізіп жатқан есеп-қисаптарды қарап: “Сен, балам, талабың бар екен. Қарағандыда үш айлық банктің бухгалтерлерін дайындайтын курс ашып жатырмыз. Соған барасың ба?” – деп сұрады. Мен жасқаншақтап, ашық жауап бере алмадым. Әрі оқу орыс тілінде жүретінін естіп жүрексіндім. Әкеме айтып едім, ол кісі: “Тәуекел, бірдеме ғып үлгеріп кетерсің, бар. Заман қиын боп барады ғой, қызметке үйренгенің дұрыс болар”, – деді. Тәуекел ғып Қарағандыға тартып кеттім.

Қарағандыда баратын үйім – Рақымбектің Құлжан деген баласының үйі. Айтыман шешемнің жақын туыстары. Айтам біздің үйге келгеннен бері танысып, араласып жүргенбіз. Әкесі Рақымбек қажыға барған, кезінде беделді адамның бірі болған екен, кеңес тұсында балалары ел ішінде қуғын көріп, Қарағандының шахтасына түсіп, қара жұмыс істеп кеткен. Інісі Қойшыбай екеуі бір үйде қатар тұрады. Қарағандының шахтерлерге арнап салған 16 пәтерлік, барак типтес үйі. Әр үй бір бөлмелік қана. Алдында сенегі бар. Есік сенек арқылы сыртқа шығады. Құлжанның осы бір бөлмелік үйінен қонақ үзілмейді. Мен барған тұста Шибұт деген туысы Қарағандының жұмысына шақырылып, елден сол әйелімен келіп жатыр екен. Шибұт, Нұрлықен Тишмағанбетовтер біздің елдің бір қадірлі азаматтары еді. Айтыман түскеннен кейін олармен туыстығымыз жарасып көп араластық.

Екі Қарағандының (ол кезде ескі қала, жаңа қала деп бөлінетін) арасына электропоезд қатынайды. Шибүт оған қай жерден, қалай міну керек екенін, нешінші аялдамадан түсетінімді түсіндірді. Сол жобамен барып, жаңа қаладағы облыстық банкті таптым. Аудандық банктің берген жолдамасын тапсырып, оқуға қабылдандым. Соғыстың ауыр кезі ғой, алғашқы күндері адам жиналмай, оқу бір жетідей кешігіп басталды және үш ай емес, екі айда аяқталды. Орысша нашар білгендіктен, мұғалімдердің айтқандарын түгел түсініп те болғам жоқ, дегенмен есеп жұмысының біраз сырларына қанықтым. Ол кезде қазіргідей техника жоқ, счетпен жұмыс істейміз. Сол счетпен қосу, алу амалдарын Жаңарқа банкінде-ақ үйренгем. Қарағандыда счетпен көбейту, бөлу амалдарын меңгердім. Банктік есеп-қисапты тез-ақ жүргізетін болдым. Бір күні практикалық сабағымызға Мұхамедьяров (мені оқуға жіберген банк бастығының орынбасары) қатысып, мен атқарған жұмыстарды көріп “Сен орысша түсінбеймін, оқи алмаймын деп қорқып ең, енді дайын бухгалтер болуға жарапсың ғой” деп мақтап кетті.

Өмірі үйден, ауылдан шықпаған маған Қарағандыда болған екі айы үлкен бір мектеп болды десем де артық емес. Соғыстың шын ауыртпашылығын мен осында көрдім. Қайда барсаң да, жетіспеушілік, жоқшылық. Жатын үйімнің тұрмысы да жұпыны. Шахтерлер ақша табады, бірақ ақшаға сатып алар ешнәрсе жоқ. Кей күндері капустаң өзін турап, етсіз суға қайнатып борш жасап ішеміз. Нан өлшеулі, 500 грамм, әйтеуір уақытында береді. Есіктің алдында дүкен бар. Су да сатулы. Оны карточкамен шелектеп аламыз. Карточка да сатылады. Ескі Қарағандының екі қабатты почта үйінің жанында Шмидт көшесі, 32 -үйде тұрамыз. Оның сырт жағында теміржол вокзалы (“Қарағанда—Угольная” деп аталады), базар бар. Қатар салынған 8 пәтерлік (екінші беті де солай, түптестіріп салынған) үйдің бір жақ шетінде біз де, екінші шетінде Қайып Айнабеков тұрады. 1929 жылы “Қырдың қызыл гүлдері” атты өлеңдер жинағы шыққан, Сәкеннің қайнағасы, ақын, Сәкеннің көмегімен сол тұстағы совдеп жұмысына араласқан Қайып Сәкен ұсталғаннан кейін бой тасалап, шахтаға түсіп кеткен екен. Бұл жайды маған Құлжан айтты. Сол кезде алпысқа жете қоймаған Қайып еңкіш тартып қалыпты, кірген-шыққанда сыртынан қарап қалам.

Оқуға барғанда, үзіліс кездерінде, оқудан шыққаннан кейін Қарағандының жаңа қаласында қоретін өмірім де сұрғылт, жүдеу. Әйтеуір түскі тамақты банктің ішінен ішеміз. Тойып емес, талғажу боларлық қорек береді. Көшеге шықсаң, тамақ ішетін жер таппайсың. Банктің қарсы бетінде әскери госпиталь бар. Неше түрлі соғыс мүгедектері есік алдындағы бақ ішінде отырады. Қолы жоқ, аяғы жоқ мүгедектердің талайын көрдім. Бір жолы өтіп бара

жатып, екі қолы жоқ бір жап-жас жігіттің қасында екі-үш адам үйіріліп тұр екен. Мен де тоқтадым. Жігіт қолсыз өмірдің қиындығын айтады – не тамақ іше алмайсың, денеңнің бір жері қышыса, қаси алмайсың. Бұдан екі аяқты берген артық қой, – дейді. Қай бір жетісіп айтады дейсің, аяқсыз өмір де ауыр ғой. Жаның ашиды, қамығасың, көңілің жүдейді.

Госпитальдың оң жақ қанаты – қонақ үйі. Сол жағында обкомның, облыстық атқару Комитетінің үйі. Алдын алаң етіп шегіндіріп салған. Оның қатарында – кітап дүкені. Ара-арасында оған да кіріп қоям. Содан “Абай” романын сатып алдым. Кейін де талай кірдім. Қарағандыға келген сайын кірем. 1945 жылы “Жас түлектер”, “Шығанақ” романдарын, “Қазақ батырын” да сол дүкеннен алғам. Алдындағы көше Сталин көшесі деп аталады. Электрпоездың станциясынан басталып, универмагтың, Ішкі істер басқармасының, облыстық банктің үйін жағалап кетеді. Банктен кейін бір-ақ үй бар – тұрғын үйі. Қарсы бетіндегі шеткі үй – қонақ үйі. Жаңа қаланың сол кездегі шекарасы осымен бітеді. Асфальт атымен жоқ, обкомның алдында ғана бір көше бойы – алаңға тас төселген. Қалған көшелердің жазда шаңы шығып жатады. Жанбыр жауса, батпақ. Қарағандының батпағы жабысқақ, галошыңды алып қалады. Сондықтан ел галоштың белінен байлап алып жүреді.

Күйеуі мен баласын бірдей әскерге аттандырған, күнкөрісі жоқ қарт әйелдің панасыз қалған қайғысын да Қарағандыда көрдім. Ондайлар ел ішінде де көп болды ғой. Бірақ ауылда, ағайын ортасында, біріне бірі сүйене, тіршілік кешті. Ал, Қарағандыда, өндірісті қалада, жанында ешкімі жоқ кемпірдің жылағанын, аласұрып, не істерін білмей, ел іздегенін көрсен. Осындай күйде мен Бөкенов Мұхамедияның шешесі – Оралды елге көшірістім. Бөкен біздің әкеймен бола еді, үйін іздеп барып, осындай күйіне кездестім. Кейін құдай беріп, екеуі де әскерден оралып, Жанарқада табысып бас құрады. Мұхамедия үлкен қызметтер атқарды.

Құлжан үйіне жиналып, сол жерден әскерге, майданға аттанған Жаңарқалық студенттерді (ішінде Сапар Шәкенов деген Айтыманның жақын апасының баласы бар) поезға шығарып салдым. Бәрі де өмір. Соғыс әкелген өмірдің азапты үзіктері.

Құлжан – қазақы адам. Әңгімеші. Сәкенмен аталас туыс. Енен тоқасы ішінде бірі – Байбек (Сәкен), екіншісі – Сайбек (Құлжан, біздің шешей) боп бөлінеді. Сәкенмен бір ауылда өскен, ол жайлы естеліктерін ірікпей айтады. Ара-арасында арабша басылған бір кітапты жастығының астынан алып оқып қояды.

Ескене, Байбек, Жәнібек – бергі атам...

Ор, Аба, Есен, Нұра – жерім еді,

Қуандық, Қаратоқа елім еді...

Мен оның кімдікі екенін білмеймін. “Сәкендікі ғой”, – дейді Құлжан. Кітаптың сыртқы мұқабасы жоқ. Жыртылған. Оған ешкім тиіспейді. Тек Құлжанның жастығының астында жатады. Құлжан әрі қарай оқиды:

Мен келем тау ішінде түнделетіп,
Аймақты күңіретіп өлеңдетіп...

Таулары биік қиялы,
Орманы шалғын миялы,
Жылқы, қой, сиыр, түйелі
Сағындым Арқа – жерімді...

Саясаттан алыстау Құлжан осындай ел, жер туралы өлеңдерін теріп оқиды. Біраздан кейін кітабын жауып, орнына тығады да, – Қайран өкімет-ай, соларды да аямады-ау! – дейді.

Сөйтіп мен алғаш Өспенде атын естіген, жынды Әбеннен тыңдаған, Айтам айтқан Сәкен туралы әңгімелерді Құлжан оқыған өлеңдермен толықтырдым.

Шілденің бас кезінде басталған оқуымыз екі айдан соң қыркүйектің басында аяқталды. “Екі айлық курс өтті” деген куәлік алып ауылға қайттым. Менің оныншы класқа баратын жылым еді, сабақ басталып кеткен шығар деп мектепке барсам, оқу жоқ. Балалар жиналмапты. Ересектеулері әскерге кетіп, оған ілікпегендерін ФЗО мектебіне аламыз деп қорқытып, балалар бытырап, бой тасалап жүр екен. Қыркүйектің аяғына таман алты (бес қыз және мен) баланың басы құралды – оқу басталатын болды. Сол жылы өкімет ақылы оқу тәртібін кіргізіп, әкей мені ертіп барып, ақшасын төлеп шықты. Бұрын ондай тәртіп жоқ еді, соғыс тудырған қиыншылық шығар дестік. Кейін өкімет мұны дұрыс көрмеді-ау деймін, ақша төлеу тәртібін жойды. Сабақ басталғанмен, жүйелі оқу болған жоқ. Ер мұғалімдерді әскерге шақырып, біртіндеп алып кетіп жатты. Олардың орнына сабақ беретін адам табылмайды. Осылай ырың-жырыңмен екі тоқсанды аяқтадық. 1943 жылдың алғашқы күндерінің бірі еді – біздерді директорымыз (Амалбеков Бименде) жинап, аудандық оқу бөліміне алып барды. Оқу бөлімінің бастығы ауыл мектептерінің жабылып жатқанын, мұғалімдерді әскерге алып кеткенін айтып, бізді ауыл мектептеріне мұғалім болуға шақырды. Шақырды емес, міндеттеді. Оқу жылы аяқталған кезде қайтып келіп, орта мектепке емтихан тапсырып, аттестат аласыңдар деді. Бізде үн жоқ. Мені “Ынталы” колхозындағы орталау мектепке жіберетін болды. Оған қарсы болғам жоқ. Өйткені ол ауылда әкемнің інісі Жаман ауылдық кеңестің төрағасы еді. Жатын орным дайын. Кейбіреулер баратын ауылында таныстары жоғын, жатын үйдің қиындығын айтып жатты. Оған ауылдық кеңес, колхоз көмектеседі дегеннен басқа сөз айтылған жоқ.